

Marek KOTER, Mariusz KULESZA
Uniwersytet Łódzki

ZASTOSOWANIE METOD CONZENOWSKICH W POLSKICH BADANIACH MORFOLOGII MIAST

Badania morfologiczne miast – jak pisze Barbara Miszewska – „dotyczą kształtu, budowy wewnętrznej i zewnętrznej miasta, a także kształtu i genezy jego części składowych. Morfologia miasta obok jego funkcji i zróżnicowania demograficznego współtworzy strukturę przestrzenną miasta. Miasto jak każde osiedle jest sumą trzech członów: obszaru, funkcji i ludności” (Miszewska 1997, s. 3).

Morfologia historyczna miast jest jednym z najstarszych kierunków badawczych w geografii historycznej, sięgającym swymi początkami końca XIX w. Pojawiły się wówczas pierwsze interesujące próby systematycznego ujęcia różnego typu opisów dotyczących głównie budowy zewnętrznej miast, przeprowadzone przez badaczy związanych z niemiecką szkołą geograficzną (Dziewoński 1956). Jednak dopiero prace Fryderyka Ratzla *Anthropogeographie* (1882) i Otto Schlüttera *Bemerkungen zur Siedlungsgeographie* (1899a) oraz *Über die Grundrisse der Städte* (1899b) przyczyniły się do popularyzacji problematyki morfologicznej i to nie tylko wśród geografów niemieckich. Ratzel, poświęcając omawianym zagadnieniom osobny rozdział, skoncentrował się m.in. na analizie osiedli i ich fizjonomii. Schlütter natomiast sformułował jej przedmiot, założenia metodyczne i metodologiczne oraz program badawczy (Schlütter 1899a). Na plan pierwszy wysuwał on fizjonomiczne badania krajobrazu miejskiego (Schlütter 1899b). Badania, według niego, powinny objąć trzy grupy zagadnień badawczych: a) położenie geograficzne i topograficzne osiedli, b) ich organizację przestrzenną, czyli plan, i c) fizjonomię osiedli. Na nich dopiero w następnej kolejności opierał analizę genezy

oraz funkcji osiedli (Koter 1974b). Za twórcę nowoczesnej geografii miast uznaje się Kurta Hasserta. W swych badaniach nad miastami poświęcił on również wiele miejsca zagadnieniom morfologii miast. Doniosłą rolę w rozwoju tej dyscypliny odegrała jego praca z 1907 r. pt. *Die Städte geographische betrachtet*, ponieważ, jak słusznie zauważa Wiesław Maik „w sposób syntetyczny i systematyczny przedstawiła ówczesny stan wiedzy geograficznej o miastach i zestaw problemów badawczych – począwszy od zagadnień genezy i położenia miast, roli czynnika komunikacyjnego w ich rozwoju, do problemów struktury przestrzennej, fizjonomii i funkcji miejskich” (Maik 1992).

W Polsce badania geograficzno-historyczne nad miastami mają równie długą tradycję i zapoczątkowane zostały na przełomie XIX i XX w. przez historyków: Franciszka Bujaka, Jana Bystronia i Karola Potkańskiego. Dotyczyły one głównie rozwoju osadnictwa i struktur przestrzennych osiedli, np. studium Bujaka o Limanowej (1902), czy Bystronia o Krakowie (1915). Pierwsze jednakże *sensu stricto* prace dotyczące geografii miast pojawiły się dopiero w latach 20. pod wpływem modnej wówczas w kraju francuskiej szkoły krajobrazowej i wyszły przede wszystkim z kręgu uczniów Ludomira Sawickiego. Koncentrowały się one głównie na zagadnieniach fizjonomicznych, zwłaszcza typach krajobrazowych miast polskich. Pierwszy w polskiej literaturze geograficznej podział miasta (Krakowa) na strefy geograficzno-historyczne i fizjonomiczno-funkcjonalne przedstawiła Maria Mrazkówna (Dobrowolska 1924).

W ówczesnej polskiej geografii miast dominowały dwa nurty badawcze. Pierwszy odnosił się do krajobrazu miejskiego i szeroko pojmowanej fizjonomii miasta, drugi dotyczył związków miasta z otoczeniem bliższym i dalszym, co praktycznie przejawiało się w podejmowaniu prac poświęconych położeniu topograficznemu i geograficznemu miast, bez wnikania w prawidła rządzące powstaniem krajobrazu miejskiego i jego rozwojem (Koter, Kulesza 1994). W badaniach tego okresu na plan pierwszy wybijały się zagadnienia fizjonomii miast. Niektóre z nich miały charakter statystyczno-przestrzenny (Stanisław Gorzuchowski, Stanisław Leszczycki), inne koncentrowały się na sporządzaniu planów fizjonomiczno-funkcjonalnych miast (Wanda Rewieńska, Włodzimierz Kubijowicz, Oskar Kossmann). Ważną postacią tego okresu był Zdzisław Simche, który stworzył pewne podstawy metodologiczne fizjonomii miast. Drugi nurt badawczy poświęcony był położeniu miast. Zagadnieniami tymi zajmowali

się np. Maria Kiełczewska, Adam Malicki, Wanda Rewieńska i Jan Dylík (Koter, Kulesza 1994). Oba te nurty były jednak zbyt zachowawcze.

Podstawy metodologiczne współczesnej morfologii miast w Polsce opracowane zostały przez Kazimierza Dziewońskiego, a przedstawione w pracy *Zagadnienie typologii morfologicznej miast w Polsce*, w której uporządkował on pojęcia, wyznaczył zadania badawcze polskiej morfologii miast oraz określił zakres tych badań (Dziewoński 1962), jak również zwracał z naciskiem uwagę na postulatywne skojarzenie typologii morfologicznej i funkcjonalnej¹. Dotychczasowe klasyfikacje miast – morfologiczna i funkcjonalna – rozwijały się bowiem niezależnie od siebie, chociaż wzajemny związek pomiędzy tymi dwoma ujęciami wydaje się być oczywisty. Pierwsza z nich też zresztą nie była całkowicie jednolita. Już od dawna uwidoczniły się w niej dwie tendencje: jedna, morfologiczna *sensu stricto*, która w klasyfikacji

¹ Typy funkcjonalne miast polskich Dziewoński wydzielił w pracy pt. *Zagadnienie rozwoju miasta wczesnośredniowiecznego w Polsce* (1957). Uważa on, iż u podstaw osadnictwa wczesnośredniowiecznego w Polsce leżało zróżnicowanie osiedli na typy funkcjonalne, związane z narastaniem terytorialnego społecznego podziału pracy. Pełny sfunkcjonalizowany układ osadniczy, z którego wyrosły osiedla typu miejskiego, reprezentował układ grodowy, w którym istniał podstawowy podział na będące ośrodkiem władzy obronne osiedle główne (gród) oraz osiedla od niego zależne. Wraz z koncentracją ludności gród zaczął się różnicować wewnętrznie na gród właściwy (gródek) i podgrodzie. Z czasem doszło z kolei do zróżnicowania się podgrodzia na szereg wyspecjalizowanych podgrodzi: wojskowe, rzemieślnicze, kościelne i inne. Powstały w ten sposób wielocłonowe zespoły osadnicze, odzwierciedlające procesy koncentracji życia społeczno-gospodarczego wokół grodu. Z morfologicznego punktu widzenia niezmiernie istotne jest stwierdzenie, że cechą charakterystyczną wszystkich podgrodzi był układ bezdziałkowy. Brak tego elementu organizacji przestrzeni w najbardziej uderzający sposób odróżnia miasto wczesnośredniowieczne od średniowiecznego miasta lokacyjnego, którego organizacja przestrzenna zasadzała się na koncepcji wydzielonej, prywatnej działki miejskiej. Dalszym następstwem rozwoju gospodarczego i organizacji życia społecznego było pojawienie się gospodarki pieniężnej i instytucji wolnego targu oraz związanej z nim osady targowej. W tym miejscu istotnego znaczenia nabiera stwierdzenie Dziewońskiego, iż w ten właśnie sposób, według wszelkiego prawdopodobieństwa, z wolności i bezpieczeństwa targu powstał przywilej terytorialny stanowiący pierwociny prawa miejskiego. Uniwersalny charakter ma stwierdzenie, że „wszystkie doświadczenia związane z badaniami genezy i rozwoju miasta średniowiecznego w Polsce uczą, iż w poszukiwaniu wyjaśnienia przyczyn tych czy innych zjawisk nie można ograniczać się do jednego elementu, jednoznacznej i prostej interpretacji – rzeczywistość jest bowiem znacznie bogatsza – w rezultacie należy mówić o poligeniezie poszczególnych form, ich typów oraz dróg rozwojowych” (Dziewoński 1957, s. 276). Stwierdzenie to miało kapitalne znaczenie dla dalszego rozwoju geografii historycznej miast.

i typologii miast kładła główny nacisk na zagadnienie genezy historycznej form, oraz druga, bardziej formalna, fizjonomiczna, wychodząca wyłącznie z widzialnych cech, dających się zaobserwować bezpośrednio w terenie. Dziewoński jednoznacznie opowiedział się za tym pierwszym ujęciem (Kulesza 2001).

Badacz ten podjął również próbę określenia metodycznych podstaw klasyfikacji morfologicznej. Stwierdził, że klasyfikacja taka powinna się rozpoczynać od uszeregowania analizowanych układów według ich skali oraz stopnia złożoności, wielkość i złożoność idą bowiem na ogół ze sobą w parze. Wyróżnił trzy podstawowe klasy wielkości i stopnia złożoności form oraz układów przestrzennych miast: proste, złożone i wielokrotnie złożone. Z kolei postulował określenie najważniejszych elementów składowych układów oraz wyznaczenie elementów dominujących. Następnie należy ustalić sposób przestrzennego powiązania tych elementów, czyli charakter ich sprzężenia, które może być: topograficzne, funkcjonalne, dynamiczne, architektoniczne oraz mieszane. Podkreślał, że ustalenie charakteru sprzężenia nie może być dokonane bez ogólnej znajomości historii rozwoju danego miasta. Kolejną czynnością klasyfikacyjną powinno być ustalenie stopnia zgodności form morfologicznych ze środowiskiem geograficznym, a ostatnią określenie dynamiki układu przestrzennego w kontekście jego rozwoju historycznego. Jest to, według niego, etap ustalania sukcesji form i układów przestrzennych danego miasta w czasie. Dyskusyjne było stwierdzenie Dziewońskiego, iż w ramach tego rodzaju postępowania klasyfikacyjnego zostałyby wyczerpane podstawowe zagadnienia morfologii miast. Lata następne dowiodły, że istnieją one nadal (Koter, Kulesza 1994).

Zaproponowane przez Dziewońskiego podstawy metodyczne zostały wsparte prawie równoległymi w czasie pracami jednego z najwybitniejszych geografów historycznych i morfologów miast drugiej połowy XX w., znanym z nowatorskich opracowań morfologicznych, brytyjskiego uczonego niemieckiego pochodzenia Michaela R.G. Conzena (1960, 1960a, 1968).

Michael R.G. Conzen urodził się w 1907 r. W latach 1926–1933 odbył studia geograficzne, historyczne i filozoficzne w uniwersytecie w Berlinie. Od 1933 r. jako antyfaszysta przebywał na emigracji w Wielkiej Brytanii. Tam w latach 1934–1936 kontynuował studia w Victoria University w Manchesterze. Wykładał na uczelniach brytyjskich oraz jako zaproszony profesor za granicą (m.in. w Norwe-

gii, Nowej Zelandii i Japonii). Najdłużej związany był z uniwersytetem w Newcastle upon Tyne. Prowadził badania z zakresu geografii miast, geografii historycznej, geografii humanistycznej, geografii regionalnej oraz metodologii geografii. Zmarł w 2000 r.

Jego najważniejszym dorobkiem teoretyczno-metodologicznym jest koncepcja cyklu przemian morfologicznych działki miejskiej (oraz bloku urbanistycznego), wypracowana na przykładzie historycznych miast angielskich. Metoda Conzena stała się w Polsce znana dopiero na początku lat 60., po tym, gdy w 1960 r. przedstawił on swoją pracę pt. *The Plan Analysis of an English City Centre* na IGU Symposium in Urban Geography w Lund w Szwecji. To właśnie jemu zawdzięczamy ściśle, naukowe opracowanie metody analizy planu miasta w ujęciu historycznym. Najważniejszymi i podstawowymi elementami tego planu są – według niego – działki, ulice i drogi oraz zabudowa. On też, badając rozwój morfologiczny dwóch miast angielskich – Alnwick i Newcastle, wprowadził do badań osadniczych problematykę morfologicznego cyklu rozwojowego miasta, analizując procesy zachodzące na działce miejskiej, wydzielając w nich cztery fazy: inicjalną (wprowadzenie zabudowy), wypełniania (stopniowe zagęszczanie zabudowy), nasycenia (maksymalne wypełnienie) i redukcji (zmniejszanie powierzchni zabudowanej działki). Określając działki i ulice jako podstawowe elementy morfologiczne miasta, zbadać można różne systemy elementów: sieć uliczną, bloki urbanistyczne i kompleksy zabudowy w różnych okresach. Zauważył, iż poszczególne okresy (cykle) rozwojowe miasta różnią się co do sposobu operowania elementami morfologicznymi, inaczej mówiąc, warunkami kształtowania się osadnictwa. W związku z tym istnieje możliwość daleko idącej identyfikacji podstawowych etapów osadniczo-morfologicznych, a co za tym idzie, jest możliwość określenia jednostek morfogenetycznych (morfologicznych). On też, prawdopodobnie jako pierwszy, opracował mapę jednostek morfogenetycznych miasta, na przykładzie śródmieścia Newcastle (Koter 1974b).

Szczególnie ważne dla rozwoju kierunku morfologicznego były poglądy Conzena na temat wzajemnego stosunku badań morfologicznych i funkcjonalnych. Uważał on bowiem, iż obydwa te aspekty studiów osadniczych są tak samo ważne, współzależne i wzajemnie ze sobą powiązane, przez co w podstawowy sposób przyczyniają się do określenia charakteru miasta. Conzen postuluje konieczność nowego spojrzenia na miasto i przestrzennego zarazem interpretowania opisy-

wanych zjawisk w ujęciu genetycznym oraz na podstawie znajomości struktury funkcjonalnej. Interpretację taką można przeprowadzić, analizując elementy krajobrazu miasta dostępne do bezpośredniej obserwacji, w ścisłym związku ze źródłami pisanymi, przy czym badacz ten przypisuje pierwszym z nich rolę wiodącą. Spośród trzech elementów krajobrazu miasta dostępnych do bezpośredniej obserwacji, tj. a) planu miasta, b) typów zabudowy, i c) form użytkowania terenów miejskich, według Conzena znaczenie podstawowe w badaniach ma pierwszy z nich. W związku z faktem, iż każdy okres historyczny pozostawia w planie miasta pewne materialne ślady, postuluje on szczegółową analizę poszczególnych elementów planu w ujęciu ewolucyjnym, od formy pierwotnej po postać współczesną. W rezultacie takiego postępowania badawczego wyjaśnia on genezę poszczególnych form oraz całego układu miasta, a jednocześnie wydziela genetycznie odmienne części składowe planu (jądro przedlokacyjne, obszar miasta lokacyjnego, średniowiecznych przedmieść, dzielnic XIX-wiecznych itp.), które, za Markiem Koterem, można nazwać, zgodnie z terminologią polską, jednostkami morfogenetycznymi (Koter 1969, s. 8).

Metoda analizy planu miasta została w pierwszej kolejności zastosowana przez zespół badaczy z Uniwersytetu Wrocławskiego pod kierunkiem prof. Stefana Golachowskiego. Był to okres, kiedy środowisko naukowe, przygotowując się do rocznicy tysiąclecia Państwa Polskiego (966–1966), podjęło wszechstronne badania dotyczące początków państwowości polskiej w różnych dziedzinach. Badania te były szczególnie zaawansowane na tzw. Ziemiach Odzyskanych (Śląsk i Pomorze), gdyż, ze względów politycznych, chodziło o udokumentowanie polskich korzeni tych ziem. Geografowie wrocławscy zajęli się przede wszystkim badaniem genezy i rozwoju przestrzennego miast śląskich. Metoda Conzena trafiła tutaj na podatny grunt, gdyż miasta śląskie miały interesujące, średniowieczne układy przestrzenne oraz liczne, cenne zabytki architektoniczne z tego okresu. Ponadto, w odróżnieniu od miast z innych dzielnic Polski, istniało wiele zachowanych archiwalnych planów tych miast z XVIII–XIX w., a także bogate źródła ikonograficzne z wcześniejszych stuleci, co umożliwiło badanie genezy ich rozplanowania oraz dalszej ewolucji przestrzennej w okresie przedprzemysłowym.

Geografowie wrocławscy, w tym przede wszystkim Golachowski, zajęli się w tym czasie w szczególności takimi zagadnieniami morfo-

logicznymi, jak opisy miast uwzględniające ich położenie topograficzne, kształt i rozplanowanie, a także – co było pełnym *novum* – użytkowanie ziemi i podział terenów miejskich według własności. W latach 50. i częściowo 60. ubiegłego wieku Golachowski opublikował całą serię takich przekrojowych prac monograficznych, dotyczących Opola, Gliwic, Bytomia, Brzegu, Jeleniej Góry, Raciborza, Głogowa i Wrocławia (Golachowski 1956, 1957, 1969).

Późniejsze prace Golachowskiego poświęcone były na ogół wyłącznie problematyce morfogenetycznej. Dotyczyły one genezy układu przestrzennego miast i ich wybranych fragmentów, hipotetycznych założeń modularnych rządzących rozplanowaniem średniowiecznych miast śląskich, szczegółowej analizy metrologicznej itp. Przykładem mogą być tutaj jego rozważania nad genezą rozplanowania średniowiecznego Wrocławia (Golachowski 1956). Zaslugą Golachowskiego było zainicjowanie dogłębnych badań poświęconych poszczególnym elementom i jednostkom morfologicznym miasta. Obecnie badania te w ośrodku wrocławskim kontynuuje z powodzeniem Barbara Miszevska, która w swych pracach poświęconych analizie morfologicznej miast stosuje metodę cyklu rozwojowego działki miejskiej Conzena. Zaadaptowała ją m.in. do przedstawienia faz przemian bloku średniowiecznego Wrocławia, przedstawiając zróżnicowanie przestrzenne Wrocławia, traktując je jako rezultat narastania i przeobrażania struktury morfologicznej miasta w historycznym procesie jego rozwoju (Miszevska 1979, 1994a, 1994b, 1996).

Problemem morfologii miasta zajmował się również w swych pracach Stefan Witkowski (1967). Skoncentrował się on głównie na dziedzictwie urządzeń trwałych w miastach (Witkowski 1962). W dotychczasowych opracowaniach największą uwagę zwracano na dziedzictwo urbanistyczne oraz dzieł architektury. Witkowski rozszerzył tę problematykę o całą gamę innych środków trwałych: mieszkaniowych, produkcyjnych, usługowych i innych. Podkreślił, że przejmowanie dziedzictwa stanowi jeden z głównych elementów procesu rozwojowego miast, że w ich rozwoju istnieje jedność procesu przejmowania sukcesji i tworzenia nowych wartości materialnych. Na podstawie typologii środków trwałych Witkowski wydzielił dziewięć typowych jednostek morfogenetycznych miasta oraz dokonał zestawienia ich występowania w miastach województwa kieleckiego. Było to pierwsze problemowo-regionalne ujęcie tego zagadnienia w literaturze polskiej.

Chociaż większość miast polskich miała korzenie przedlokacyjne, to jednak nie ulega wątpliwości, że zasadniczy trzon ich układów przestrzennych został ukształtowany w okresie XIII–XV w. w wyniku tzw. lokacji na prawie niemieckim, tj. według wzorców modelowych, które dotarły do Polski z Zachodu, za pośrednictwem krajów niemieckich. Model środkowoeuropejskiego miasta lokacyjnego różnił się zasadniczo od modelu lokacyjnego miasta angielskiego, toteż w tym względzie polscy morfologowie miast nie mogli korzystać z wzorca metodologicznego Conzena. A jednym z najbardziej wówczas frapujących zagadnień dla polskich geografów i urbanistów było wyjaśnienie podstaw mierniczych średniowiecznych miast lokacyjnych – modelowych wymiarów powierzchni zabudowy miasta (w obrębie murów obronnych), kształtu i wielkości rynków itp. Polscy, a przede wszystkim wrocławscy badacze skupili się wówczas głównie na odczytywaniu ze starych planów pierwotnych modułów poszczególnych elementów miasta średniowiecznego – modułów długości i szerokości działek lokacyjnych, bloków urbanistycznych, ulic, rynków i innych. Największe osiągnięcia w tej dziedzinie odniósł Janusz Pudelko, który nie tylko odtworzył większość tych modułów, ale także stworzył – na przykładzie miast śląskich – wzornik najczęstszych przykładów rozplanowań miast oraz kształtów i wielkości rynków.

Jedną z podstawowych metod metrologicznych, pozwalających zrekonstruować pierwotną koncepcję planowego założenia urbanistycznego, jest metoda analizy pomiarowej planu. Metoda ta pozwala stwierdzić, czy w obecnym planie miasta zachowały się założenia miasta lokacyjnego, czy też nie. Zastosowanie tej metody pozwala na głębsze wniknięcie w treść planu, dokonanie próby odnalezienia modułu mierniczego, jaki przyjęty został w chwili rozmierzania miasta. Pierwszym zadaniem analizy pomiarowej planu jest znalezienie jednostek miar – długości i powierzchni – jakimi posługiwano się przy rozmierzaniu badanego osiedla. Ustalenie wzorca miary ma fundamentalne znaczenie dla przeprowadzenia prawidłowej analizy planu, zarazem zaś umożliwia zbadanie zagadnień szczegółowych, dotyczących np.: wielkości obszaru zajętego przez miasto, wielkości rynku, działki budowlanej, bloków zabudowy mieszkaniowej, szerokości i długości ulic, wzajemnych związków pomiędzy poszczególnymi elementami układu, ich proporcji. Kolejnym etapem prac w analizie metrologicznej jest poszukanie modularnej struktury działek miejskich, placów i innych elementów składowych układu. Pomocniczą

operacją przy poszukiwaniu podziałów modularnych jest opracowanie tzw. siatki kwadratów badanego układu, o wymiarach zgodnych z przyjętym modulem powierzchni (Pudełko 1963, 1964, Kubiak 1983). Dzięki takiej siatce można zbadać wielkość hipotetycznego obszaru miasta średniowiecznego. Metodę metrologiczną stosowano nie tylko dla miast, ale również dla wsi lokowanych w średniowieczu (Szulcówna 1957, Golachowski, Szulc 1963, Szulc 1963). Zastosowanie w badaniach oryginalnych miar, jakich używano przy zakładaniu średniowiecznych miast i wsi, pozwoliło w konsekwencji wyjaśnić wiele elementów współczesnego planu miasta.

W studiach nad rozwojem przestrzennym miast stosuje się również metodę planistyczno-retrowersyjną. W sensie szczegółowym cechy tej metody polegają na porządkowaniu uzyskanych informacji w dwóch niejako grupach. Pierwsza łączy informacje wynikające głównie z analizy czynników miastotwórczych, zależnych od praw rządzących sferą ekonomiczno-socjalną i jej wpływem na zagospodarowanie danego ośrodka osadniczego. Druga zbiera informacje bezpośrednie (tj. badania nad punktem osadniczym), które gromadzone są w oddzielnych zestawach wiadomości, jak: dane historyczne, badania archeologiczne, architektoniczne, kartograficzno-ikonograficzne, metrologiczne i terenowe (Książek 1988). Właśnie badania prowadzone z wykorzystaniem metod retrogresywnych, przy integracji wyników badawczych innych, pokrewnych dyscyplin naukowych, pozwalają na – w miarę pełne – odtworzenie dawnych układów przestrzennych badanego zbioru miast.

Nowatorskie w polskich pracach morfologicznych było podjęcie badań nad rozłogami miejskimi – rolniczą jednostką struktury przestrzennej miasta, pomijaną raczej w pracach brytyjskich. W odróżnieniu od miast zachodnich, polskie miasta średniowieczne miały w znacznej mierze charakter rolniczy, toteż w okresie lokacji zostały wyposażone w duży obszar tzw. rozłogów miejskich, czyli pól, łąk, ogrodów, pastwisk i lasów. W różnych miastach powierzchnia tych rozłogów sięgała od 8 aż nawet do 120 łanów (łan, niemiecki *huben* = ok. 16,7 ha). Układ pól w tych rozłogach był niezmiernie złożony, gdyż, ze względu na panujący wówczas trójpolowy system upraw, każdy mieszczanin posiadał swoją ziemię co najmniej w trzech głównych kompleksach pól (przeznaczonych rotacyjnie pod uprawę zbóż ozimych, jarych i pod ugorowanie), a ponadto w różnych „przymiarkach”, „przypustach”, „nowinach” i innych później zagospo-

darowanych rolniczo terenach. Dawne rozłogi zostały w ostatnich dwóch stuleciach zazwyczaj zabudowane. Paradoksalnie, w liniach ulic i działek nawet największych miast polskich zostały spetryfikowane dawne, średniowieczne układy rolnicze. Ich rekonstrukcja, odtworzeniem modułów mierniczych itp. zajęli się również przede wszystkim geografowie wrocławscy. Swoiste wprowadzenie do tej problematyki stanowiła praca Golachowskiego i Szulc (1963) o rozłogach miejskich jako przedmiocie badań historyczno-geograficznych. Później badania te rozwinął Tkocz (1966), zarówno w formie opracowań szczegółowych, dotyczących genezy układu działek w niwach wybranego miasta jak i przekrojowo-regionalnych poświęconych rozłogom miast województwa opolskiego (1966a).

Godne uwagi są badania geograficzno-historyczne w ujęciu morfologicznym prowadzone w ośrodku łódzkim przez Marka Kotera. Wprowadził on jako pierwszy do polskiej morfologii miast nie tylko ujęcia conzenowskie, ale przede wszystkim nowe pojęcia teoretyczno-metodologiczne (m.in. urbomorfologia). Cykl prac morfologicznych zapoczątkowała w 1969 r. rozprawa pt. *Geneza układu przestrzennego Łodzi przemysłowej*, w której – na podstawie źródeł archiwalnych – autor dokonał szczegółowej rekonstrukcji obszaru tzw. klucza łódzkiego u schyłku okresu feudalnego. Nakładając następnie na ten obraz plany regulacyjne z lat 1823–1840, wyjaśnił genezę rozplanowania Łodzi przemysłowej. Śledząc dalsze etapy rozwoju urbanistycznego Łodzi sporządził oryginalną mapę współczesnej struktury morfogenetycznej tego obszaru (Koter 1969). Późniejsze prace Kotera (1974a, 1974b, 1980, 1984, 1988), układają się w cykl prac poświęconych genezie poszczególnych jednostek morfologicznych i przemianom zagospodarowania przestrzennego obszaru obecnej Łodzi od okresu średniowiecznego po czasy współczesne (rekonstrukcja środowiska przyrodniczego obszaru dzisiejszej Łodzi na przełomie XVIII i XIX w. z odniesieniami do czasów średniowiecznych, rozwojowi osadnictwa w okresie przedprzemysłowym, genezie organizacji przestrzennej Łodzi rolniczej, rozwojowi układu miejskiego Łodzi przemysłowej, rozwojowi przestrzennemu i zabudowie Łodzi do 1918 r.

Drugi cykl prac geograficzno-historycznych Marka Kotera obejmuje bardziej szczegółowe prace morfogenetyczne, wykonane z wykorzystaniem precyzyjniejszych metod badawczych. Mimo pozornie różnej problematyki, łączy je jednak wspólny cel – wykazanie, jak i w jakim stopniu stare formy przetrwały we współczesnej strukturze

urbanistycznej miasta. Proponuje też zastosowanie pojęcia zabytków przewodnich, wykazując, że podobnie jak skamieniałości przewodnie w geologii historycznej, służyć one mogą periodyzacji dziejów, tyle że w tym przypadku osadniczych. Kwintesencją opracowania jest szczegółowa mapa struktury morfogenetycznej miasta, obrazująca rezultat agregowania się, nakładania i wzajemnego przenikania lub wypierania wymienionych jednostek osadniczych (Koter 1979). Bardzo istotnym dla geografii historycznej miast jest sformułowanie przez Kotera założeń teoretyczno-metodologicznych morfologii miast (lub urbomorfologii), jako samodzielnej subdyscypliny naukowej w obrębie geografii miast jako całości, oraz podanie własnej ich definicji (Koter 1974b).

Jedną z najbardziej znanych metod badawczych Conzena – metoda cyklu rozwojowego działek miejskich – została na gruncie polskim w najczystszej postaci i najwcześniej zastosowana, paradoksalnie, dla zobrazowania procesu ewolucji działek XIX-wiecznego miasta przemysłowego – Łodzi. Autor tego opracowania pt. *The Morphological Evolution of a Nineteenth-Century City Centre: Łódź, Poland, 1825–1973*, Marek Koter, wykazał tym samym, że conzenowska metoda cyklu rozwojowego działek miejskich, stosowana dotychczas tylko do badań miast średniowiecznych, ma charakter uniwersalny i może być wykorzystana w badaniach wszelkiego typu miast.

Miasta, zwłaszcza duże, w trakcie swego rozwoju przestrzennego wchłaniają do swego organizmu obrzeżne osiedla wiejskie. Osiedla te czasem ulegają istotnej przebudowie, często jednak ich dawne wiejskie układy przestrzenne zostają spetryfikowane w planie miasta. Genezie i pierwotnym formom rozplanowania tych osiedli najwięcej uwagi poświęcili Szulc (1957, 1963), Miszevska (1996), Kulesza (2001) oraz Koter (1994a). Ten ostatni, jako pierwszy wprowadził pojęcie stratygrafii osadniczej oraz przedstawił, na przykładzie Łodzi, tabelę stratygraficzną i szczegółową mapę struktury morfogenetycznej miasta, wydzielając ok. 200 jednostek morfogenetycznych zarówno o pierwotnie miejskim, jak i wiejskim rodowodzie (Koter 1979). Obecnie metoda ta jest nadal powszechnie stosowana w polskich badaniach morfologicznych, głównie przez Miszevską (1971, 1979, 1996, 1997), która też jako pierwsza zajęła się budową i przemianami morfologicznymi peryferyjnych osiedli w strefie należącej do Wrocławia, oraz przez Kuleszę (2001), który użył jej do analizy miast leżących na obszarze Polski Środkowej.

Jak już wspomniano, większość miast polskich ma przedlokacyjny rodowód. Toteż, po okresie fascynacji badaniem rozplanowania miast lokacyjnych, przedmiotem zainteresowań badaczy siłą rzeczy musiała się stać także geneza oraz formy przestrzenne tych pierwotnych osad, zachowane w planach miast średniowiecznych. Badaniami takimi zajęli się Kalinowski (1972), Kozaczewski (1972, 1973), Rogalanka (1977), Zagrodzki (1962, 1991, 1992), Kulesza (1994, 1994a, 1999, 1999a, 1999b, 2001). Problem polega jednak na braku dostatecznej bazy źródłowej, głównie w postaci planów. Stąd w badaniach tych trudno w pełni zastosować conzenowską metodę analizy planu miasta w ujęciu historycznym, dającą możliwość daleko idącej identyfikacji podstawowych etapów osadniczo-morfologicznych, a co za tym idzie, możliwość określenia jednostek morfogenetycznych. W związku z tym badania te muszą być uzupełnione wynikami badań archeologicznych i historycznych, pozwalających w konsekwencji na opracowanie rekonstrukcyjne hipotetycznego układu przedlokacyjnego lub genetycznego danej jednostki osadniczej (Kulesza 2001).

Podkreślano już, że tylko nieliczne miasta polskie posiadają dłuższą sekwencję planów archiwalnych. W większości przypadków pierwsze plany miast sporządzano najwcześniej w końcu XVIII w., a zazwyczaj dopiero w XIX w. i to z reguły tylko wtedy, gdy miasto ulegało jakiejś regulacji, np. po pożarze lub zniszczeniach wojennych. Z powyższych względów w badaniach nad genezą i wczesnym rozplanowaniem miast badacze polscy zmuszeni są powszechnie stosować metodę rekonstrukcji planu miasta.

Metodę rekonstrukcji planu, zwaną również metodą retrospektywną, najwszechstronniej opracował w swoich badaniach Koter. Przez analogie do geologicznej mapy zakrytej, wprowadził on pojęcie miejskiej mapy zakrytej, którą utożsamia ze współczesnym planem miasta. Następnie, podobnie jak w procedurze geologicznej, „zdejmuje” z niej najnowszą warstwę osadniczą, tj. elementy, o których wiemy z innych źródeł (kartograficznych, ikonograficznych i pisanych), że powstały w ostatnim okresie (np. w XX lub XIX w.). Równocześnie uzupełniamy uzyskany obraz o elementy, o których wiemy, że wtedy istniały, lecz zostały zatarte przez późniejsze regulacje. W ten sposób, po usunięciu miejskiego „kenozoiku”, otrzymujemy miejską mapę odkrytą, np. dla XVIII w. Zdejmując w podobny sposób kolejne warstwy osadnicze, możemy z przybliżeniem odtworzyć miejski „archaik”, tj. plan miasta z okresu jego

lokacji lub nawet z okresu przedlokacyjnego. I podobnie jak w geologii historycznej istotną rolę dla datowania warstw odgrywają skamieniałości przewodnie, tak i w morfologii miast taką rolę odgrywają zabytki przewodnie.

Nadmienić należy, że badania morfologiczne cieszą się znacznym zainteresowaniem studentów oraz doktorantów geografii. W Uniwersytecie Łódzkim, pod kierunkiem piszących te słowa, oraz w Uniwersytecie Wrocławskim, pod kierunkiem Barbary Miszewskiej, wyszły już długie serie prac magisterskich (niestety nieopublikowanych) poświęconych genezie, rozwojowi urbanistycznemu oraz strukturze morfogenetycznej miast w regionie łódzkim i na Śląsku. Powszechnie stosowane są w nich metody Conzena – analizy planu miasta i cyklu rozwoju działki miejskiej, z ich polskimi modyfikacjami. W tym nurcie mieści się także obroniona w łódzkim ośrodku geograficznym w 2008 r. bardzo interesująca rozprawa doktorska Joanny Kotlickiej pt. *Przemiany morfologiczne terenów przemysłowych Łodzi*.

Literatura

- Bujak F., 1902, *Limanowa. Miasteczko powiatowe w Zachodniej Galicji. Stan społeczny i gospodarczy*, „Studia Ekonomiczno-Społeczne”, Kraków.
- Bystrzeński J., 1915, *Rozwój demograficzny dzielnic Krakowa – tworzenie się wielkomiejskiego centrum Krakowa*, „Ekonomista”, 15 (1/2).
- Conzen M.R.G., 1960a, *Alnwick, Northumberland, A Study in Townplan Analysis*, „The Institute of British Geographers”, 27.
- Conzen M.R.G., 1960b, *The Plan Analysis of an English City Centre*, „Proceedings of the IGU Symposium in Urban Geography”, Lund Studies in Geography, B, 24, Lund.
- Conzen M.R.G., 1968, *The Use of Town Plans in the Study of Urban History*, [w:] Doys H.J. (ed.), *The Study of Urban History*, London.
- Dziewoński K., 1956, *Geografia osadnictwa i zaludnienia. Dorobek, podstawy teoretyczne i problemy badawcze*, „Przegląd Geograficzny”, 28 (4).
- Dziewoński K., 1957, *Zagadnienie rozwoju miast wczesnośredniowiecznego w Polsce*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 2 (2).
- Dziewoński K., 1962, *Zagadnienie typologii morfologicznej miast w Polsce*, „Czasopismo Geograficzne”, 33 (1).
- Golachowski S., 1956, *Głos w dyskusji nad genezą rozplanowania średniowiecznego Wrocławia*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 1.
- Golachowski S., 1957, *Studia historyczno-geograficzne nad Wrocławiem na przełomie XVIII i XIX w.*, „Sprawozdanie Towarzystwa Naukowego”, seria A, t. 12.

- Golachowski S., 1969, *Studia nad miastami i wsiami śląskimi*, Opole.
- Golachowski S., Szulc H., 1963, *Rozłogi miejskie jako przedmiot badań historyczno-geograficznych*, „Studia Geograficzne”, 1.
- Hassert K., 1907, *Die Städte geographische betrachtet*, Leipzig.
- Kalinowski W., 1972, *Krzyżowe układy miast polskich i ich średniowieczna geneza*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 17 (1).
- Koter M., 1969, *Geneza układu przestrzennego Łodzi przemysłowej*, Prace IG PAN, nr 79, Warszawa.
- Koter M., 1974a, *Zagospodarowanie przestrzenne obszaru obecnej Łodzi u schyłku okresu przedprzemysłowego*, Rada Naukowa przy Prezydencie m. Łodzi. Materiały i Studia, nr 4, Łódź.
- Koter M., 1974b, *Fizjonomia, morfologia i morfogeneza miasta. Przegląd rozwoju oraz próba uściślenia pojęć*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego”, Nauki Matematyczno-Przyrodnicze, seria 2, z. 55, Łódź.
- Koter M., 1976a, *Komentarz naukowy do cyklu prac na temat Morfogeneza wielkiego miasta na przykładzie Łodzi*, „Acta Universitatis Lodziensis”.
- Koter M., 1976b, *Relikty osadnictwa średniowiecznego w planie współczesnej Łodzi*, „Przegląd Geograficzny”, 48 (4).
- Koter M., 1979, *Struktura morfogenetyczna wielkiego miasta na przykładzie Łodzi*, „Acta Universitatis Lodziensis”, Nauki Matematyczno-Przyrodnicze, seria 2, z. 21.
- Koter M., 1984, *Rozwój układu miejskiego Łodzi wczesnoprzemysłowej*, [w:] *Myśl urbanistyczna a rozwój przestrzenny Łodzi*, „Miscellanea Łódzkie”, 1 (84).
- Koter M., 1990, *The Morphological Evolution of a Nineteenth-Century City Centre: Łódź, Poland, 1825–1973*, [w:] Slater T.R. (ed.), *The Built Form of Western Cities. Essays for M.R.G. Conzen on the occasion of his eightieth birthday*, Leicester University Press, Leicester–London.
- Koter M., 1994a, *Od fizjonomii do morfogenezy i morfologii porównawczej. Podstawowe zagadnienia teoretyczne morfologii miast*, [w:] Koter M., Tkocz J. (red.), *Zagadnienia geografii historycznej osadnictwa w Polsce. Materiały konferencyjne*, Toruń–Łódź.
- Koter M., 1994b, *Rola wiejskich elementów morfologicznych w procesie kształtowania układu przestrzennego Łodzi*, [w:] Koter M., Tkocz J. (red.), *Zagadnienia geografii historycznej osadnictwa w Polsce. Materiały konferencyjne*, Toruń–Łódź.
- Koter M., Kulesza M., 1994, *Badania geograficzno-historyczne osadnictwa miejskiego w Polsce w latach 1918–1993*, [w:] *Geografia osadnictwa i ludności. Lata 1918–1993*, t. 2, Łódź.
- Kozaczewski T., 1972, *Program budowy średniowiecznego miasta śląskiego*, „Prace Naukowe Instytutu Historii Architektury, Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej”, nr 4, s. 4–50.
- Kozaczewski T., 1973, *Rozplanowanie, układ przestrzenny i rozwój miasta średniowiecznego*, „Prace Naukowe Instytutu Historii Architektury, Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej”, nr 5.

- Kubiak J., 1983, *Teraźniejszość rzeczy minionych*, Warszawa.
- Kulesza M., 1994a, *Z zagadnień pierwotnego rozplanowania miast obecnego województwa łódzkiego w okresie przedrozbiorowym*, „Kronika Miasta Łodzi”, 1.
- Kulesza M., 1994b, *Ślady wczesnomiejskich osad targowych w planach niektórych miast wschodniej Wielkopolski*, [w:] Koter M., Tkocz J. (red.), *Zagadnienia geografii historycznej osadnictwa w Polsce. Materiały konferencyjne*, Toruń–Łódź.
- Kulesza M., 1999, *Uwagi o niektórych zabytkowych układach miejskich na obszarze Polski Środkowej*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 43 (1–2), s. 95–107.
- Kulesza M., 1999a, *Uwagi o morfogenezie miast na obszarze Polski Środkowej (dawne ziemie łęczycka i sieradzka)*, „Rocznik Łódzki”, 45, s. 53–79.
- Kulesza M., 1999b, *Rozplanowania wczesnomiejskich osad targowych na obszarze Polski Środkowej (dawna ziemia łęczycko-sieradzka)*, „Acta Universitatis Lodzianae”, Folia Geographica Socio-Oeconomica, 2, s. 71–96.
- Kulesza M., 2001, *Morfogeneza miast na obszarze Polski Środkowej w okresie przedrozbiorowym. Dawne województwa łęczyckie i sieradzkie*, Łódź.
- Maik W., 1992, *Podstawy geografii miast*, Toruń.
- Miszewska B., 1971, *Analiza morfologiczna Opola*, „Studia Społeczno-Ekonomiczne”, 2.
- Miszewska B., 1979, *Elementy struktury morfologicznej Wrocławia*, „Prace Instytutu Geograficznego Uniwersytetu Wrocławskiego”, seria B, t. 3.
- Miszewska B., 1994a, *Procesy morfologiczne w blokach urbanistycznych Starego Miasta we Wrocławiu*, „Rocznik Wrocławski”, I, s. 225–239.
- Miszewska B., 1994b, *Bloki urbanistyczne Wrocławia w różnych fazach cyklu miejskiego*, [w:] Koter M., Tkocz J. (red.), *Zagadnienia geografii historycznej osadnictwa w Polsce. Materiały konferencyjne*, Toruń–Łódź.
- Miszewska B., 1996, *Struktura morfologiczna peryferyjnych osiedli Wrocławia*, „Prace Instytutu Geograficznego Uniwersytetu Wrocławskiego, seria B, t. 14.
- Miszewska B., 1997, *Struktura przestrzenna Wrocławia ze szczególnym uwzględnieniem morfologii miasta (zbiór publikacji stanowiących rozprawę habilitacyjną)*, Wrocław.
- Mrakówna M., 1924, *Antropogeografia Krakowa*, „Czasopismo Geograficzne”, 2.
- Pudelko J., 1959, *Rynki w planach miast śląskich*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 4 (3–4).
- Pudelko J., 1960, *Zagadnienie wielkości i proporcji rynków w badaniach nad rozplanowaniem miast średniowiecznych*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Wrocławskiej”, nr 36, Architektura, z. 4.
- Pudelko J., 1962, *Niektóre zagadnienia rozplanowania miast średniowiecznych w świetle studiów nad układem Środy Śląskiej*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 7 (1).

- Pudełko J., 1963, *O analizie metrologiczno-geometrycznej planów osiedli średniowiecznych*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 8 (3–4).
- Pudełko J., 1964, *Próba pomiarowej metody badania planów niektórych miast średniowiecznych w oparciu o zagadnienie działki*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 9 (1).
- Ratzel F., 1882, *Anthropogeographie*, Stuttgart.
- Rogalanka A., 1977, *Ze studiów nad rozplanowaniem Poznania lewobrzeżnego. O układzie i wielkości parcel w średniowiecznym Poznaniu*, [w:] *Powstanie i rozwój Starego Miasta w Poznaniu do XV w.*, Poznań.
- Schlütter O., 1899a, *Bemerkungen zur Siedlungsgeographie*, „Geographische Zeitschrift”, 5.
- Schlütter O., 1899b, *Über die Grundrisse der Städte*, „Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde”, 34.
- Szulc H., 1957, *Wsie warzywnicze pod Wrocławiem w pierwszej połowie XIX w.*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 3–4.
- Szulc H., 1963, *Osiedla podwrocławskie na początku XIX w.*, *Monografie śląskie*, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Tkocz J., 1966a, *Geneza układu działek podmiejskich głogowieckiej niwy użytków specjalnych*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 14 (3).
- Tkocz J., 1966b, *Z badań nad dziewiętnastowiecznymi rozlogami miast województwa opolskiego*, „Kwartalnik Opolski”, 12 (1).
- Wiktorowska D., Koter M., 1974, *Przemiany morfologiczne śródmieścia Łodzi na przykładzie bloku urbanistycznego: Piotrkowska-Moniuszki-Sienkiewicza-Tuwima*, *Z.N.UŁ. Nauki Mat.-Przyrod.*, Seria 2, z. 55.
- Wiktorowska D., Koter M., 1976, *Proces przemian morfologicznych śródmieścia Łodzi (w granicach byłej kolonii tkackiej) pod wpływem kształtowania się ogólnomiejskiego centrum usługowego*, „Acta Universitatis Lodzianensis”, Nauki Matematyczno-Przyrodnicze, seria 2, z. 7.
- Witkowski S., 1962, *Dziedzictwo urządzeń trwałych w miastach*, „Biuletyn Kwartalny Radomskiego Towarzystwa Naukowego”, 6 (1–2).
- Witkowski S., 1967, *Struktura przestrzenna miasta na przykładzie Radomia*, Warszawa.
- Zagrodzki T., 1962, *Regularny plan miasta średniowiecznego a limitacja miernicza*, „Studia Wczesnośredniowieczne”, 5 (1).
- Zagrodzki T., 1991, *Formy wczesnomiejskiego osadnictwa targów w układach urbanistycznych niektórych miast mazowieckich*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 36 (3).
- Zagrodzki T., 1992, *Formy wczesnomiejskich osad targowych a układy urbanistyczne niektórych miast mazowieckich*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 40 (3).